FEMİNİST TAHAYYÜL
akademik araştırmalar dergisi

Üreme Adaleti Perspektifinden Türkiye'de Üreme ve Doğurganlık Politikalarına Bakış.

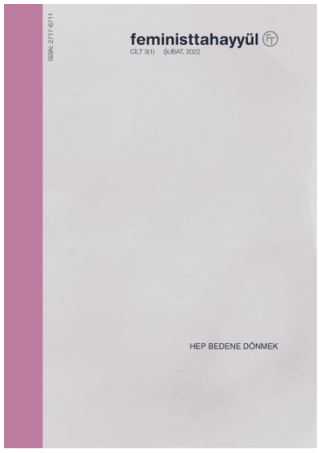

Şafak Kılıçtepe, Seda Saluk, Burcu Mutlu

Feminist Tahayyül, 3(1): 39-72.
(Arastırma Makalesi)

Üreme Adaleti Perspektifinden Türkiye'de Üreme ve Doğurganlık Politikalarına Bakış

Şafak Kılıçtepe[1], Seda Saluk[2], Burcu Mutlu[3]

Öz

Bu makale beyaz olmayan kadınların deneyimlerini göz ardı eden ana akım üreme hakları hareketine alternatif olarak ortaya çıkmış olan üreme adaleti (*reproductive justice*) kavramını ele alarak bu kavramın Türkiye bağlamında üreme ve doğurganlık politikalarını incelemek için bize ne sunduğunu tartışmaya davet ediyor. Bu amaçla ayrıcalıklı grupların çıkarlarını önceleyen "tercih" söyleminden daha kapsayıcı olan toplumsal adalet çerçevesine geçişle temsil edilen üreme adaleti kavramı üç ana başlık altında inceleniyor: çocuk sahibi olmama hakkı, çocuk sahibi olma hakkı, çocukları güvenli ve sağlıklı yetiştirme hakkı. Toplumsal adalet kapsamında üç ana başlık tarafından altı çizilen tema ise var olan hakların *bütün* bireylere erişilebilir ve uygulanabilir olması gerekliliğidir. Türkiye'de yakın dönemde gerçekleşen politik söylemler ve pratikler üzerinden ele alınan bu başlıkların her biri üreme siyasetine dair tartışmaların odağını kürtaj ve doğum kontrolünün ötesine taşımayı amaçlıyor. Makale üreme adaleti çerçevesinin hem değinmekte sınırlı kaldığı alanlara hem de potansiyellerine işaret ediyor.

Anahtar kelimeler: üreme adaleti, üreme hakları, üreme ve doğurganlık politikaları, üreme siyaseti, toplumsal adalet

[1] Ahi Evran Üniversitesi, safak.kilictepe@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5607-2412.
[2] Michigan Üniversitesi, ssaluk@umich.edu, ORCID: 0000-0002-9843-2041.
[3] Özyeğin Üniversitesi, burcu.mutlu@ozyegin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5073-1771.
Makale Geliş Tarihi: 25/12/2021, Makale Kabul Tarihi: 15/02/2022

The Politics of Reproduction and Fertility in Turkey from the Perspective of Reproductive Justice

Abstract

This article examines the concept of *reproductive justice* which has emerged as an alternative to the mainstream reproductive rights movement that ignores the experiences of women of colour. It discusses what this concept offers for the understanding of the politics of reproduction and fertility in the context of Turkey. Reproductive justice, representing the transition from the concept "choice", prioritizing the interests of privileged groups to the more inclusive social justice framework, is examined under three main topics: the right not to have children, the right to have children, and the right to raise children in safe and healthy environments. The theme underlined by all three topics within the framework of social justice is that existing rights should be accessible and applicable to *all* individuals. These topics, which are discussed through the recent discourses and practices in Turkey, move the focus of the debates on reproductive politics beyond abortion and birth control. The article points out both the limits of the reproductive justice framework and its potentials.

Keywords: reproductive justice, reproductive rights, reproduction and fertility policies, politics of reproduction, social justice

Giriş

1994 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) siyah kadınlar, orta sınıf beyaz kadınların çıkarlarını temsil eden, kendilerini dışlayan ve ikinci sınıf vatandaş olarak konumlandıran ana akım kadın hareketinin içerisinde yer almayı reddederek üreme adaleti (*reproductive justice*) hareketini başlattılar (Ross ve Solinger, 2017). Bu hareketin ortaya çıkışının 1994'te Kahire'de toplanan Birleşmiş Milletler'in (BM) Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı'yla somutlaşan ve nüfus kontrolü anlayışının yerine üreme haklarını benimseyen uluslararası gelişmelere denk gelmesi tesadüf değildi (Karaca Bozkurt, 2011). Dönemin ABD ana akım kadın hareketi tarafından yaygın bir şekilde kabul gören üreme hakları söylemi cinsel sağlığa ve üreme sağlığına yönelik hakları sadece kürtaja erişim noktasında ele alıyor; sınıf, ırk, etnisite, ulus ve cinsel yönelime dair ayrıcalıklardan yoksun olan kadınların deneyimlerinin karmaşıklığını göz ardı ediyordu. Böylesi daraltılmış bir hak kavramı tartışması kürtaj meselesine sıkışıp kalınmasına neden olmakla birlikte kısırlaştırma, istismar, eğitim eşitsizlikleri ve üreme sağlığı hizmetlerine erişimde karşılaşılan engeller gibi siyah kadınların ve beyaz olmayan diğer kadınların hayatlarını önemli derecede etkileyen sistematik ve yapısal adaletsizlikleri değersizleştiriyor, eşitsizliklerle ilgili deneyimleri dışlıyordu. Üreme adaleti kavramı, üreme hakları kavramını toplumsal adalet perspektifiyle genişleterek kadınların kesişen kimliklerinden kaynaklanan farklı deneyimlerini kapsamak üzere geliştirildi (Ross, 2006; Ross ve Solinger, 2017; Silliman vd., 2004). Sistematik eşitsizlikleri odağına alarak daha kapsayıcı bir toplumsal adalet dünyası hedefiyle ortaya çıktı.

Üreme adaleti kavramı günümüzde bireylerin ve çiftlerin cinsel sağlık ve üreme sağlığı hizmetlerine erişimde karşılaştıkları eşitsizliklerle ve cinsellikleri ve bedenleri üzerinde gerçekleştirilen farklı denetim mekanizmaları ile mücadele eden toplumsal hareketler tarafından benimsenir. Kavram kadınların çocuk sahibi olmama hakları olduğu kadar çocuk sahibi olma ve çocukları güvenli ve sağlıklı şekilde yetiştirme hakları olduğunu da vurgular. Bu anlamda üreme adaleti yalnızca üreme ve doğurganlık ile ilgili süreçleri değil; aynı zamanda ırkçılık ve yoksulluk, bakım emeği, iklim adaleti, göçle ilgili düzenlemeler, eğitim ve

fırsat eşitliği, iş bulma ve barınma hakkı, polis ve devlet şiddeti gibi diğer pek çok meseleyi de kapsar. Kimberlé Crenshaw'ın (1991) toplumsal olarak kurgulanmış farklılıkların ve bu farklılıklarla ilgili deneyimlerin çeşitliliğini açıklamak için kullandığı kesişimsellik (*intersectionality*) kavramı üreme adaleti bağlamı için anahtar bir kavramdır. Irk, sınıf, etnisite, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, yaş, sakatlık gibi kimliklerin kesişimi sonucunda şekillenen deneyimler ve eşitsizlikler üreme adaleti hareketinin merkezinde yer alır.

Böylesi bir kapsayıcılık üreme adaleti kavramını diğer sınırlı üreme hakkı hareketlerinden ayırır. Örneğin ana akım üreme hakkı mücadelelerinin aksine üreme adaleti hareketi "tercih" yapabilmenin ve "tercih"i yerine getirmenin hâkim gruplara atfedilmiş ayrıcalıklarla iç içe geçtiğini göstererek özgürlüğün "tercih" kavramı temelinde gerçekleşmeyeceğini savunur. Dorothy Roberts üreme hakları kavramından üreme adaletine geçişin gerekçesini şu şekilde aktarır:

> "Tercih" retoriği, çok uzun bir süredir, üremeye dair seçenekler arasından seçim yapma imtiyazına sahip, ağırlıklı olarak beyaz orta sınıf kadınları ayrıcalıklı kıldı. Ancak bu seçenekler, yoksul ve düşük gelirli kadınlara, özellikle de beyaz olmayan kadınlara erişilebilir değil. Ana akım üreme hakları hareketi, ilgisini neredeyse sadece yasal kürtaj hakkını savunacak şekilde daralttı. Bu durum da, çocuk yetiştirmemeleri gerektiği düşünüldüğü için zorunlu kısırlaştırmaya maruz kalmış olan kadınların gündeminden daha da uzaklaşılmasına neden oldu (2015: 79).

Bu yazıda yukarıdaki tartışmalardan yola çıkarak üreme adaleti kavramının, Türkiye'de özellikle 2000'lerden itibaren, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde, beden, cinsellik ve nüfus düzenlemeleri etrafında şekillenen üreme ve doğurganlık politikalarını ele alma noktasında sunduğu imkânları tartışacağız. Üreme adaleti kapsamında toplumsal normlar en az devlet politikaları kadar önemli yer tutuyor olsa da bu yazıda çoğunlukla güncel hükümet –beden– politikalarına odaklanacağız. 2008 tarihli "en az üç çocuk" davetinden başlayarak (Çetik, Gültekin ve Kuşdemir, 2008) hızla yükselmekte olan pronatalist, yani doğum ve

doğurganlık yanlısı politikalar kadın hareketinin gündemini çocuk sahibi olmama hakkına sıkıştırmış gibi görünebilir. Fakat Türkiye'deki tartışmalar kürtaj ve doğum kontrolünün ötesine geçerek üremeye dair farklı alanları masaya yatırmak için oldukça fazla araç sunuyor.[4] Üreme adaleti kavramının kapsamına girdiğini düşündüğümüz alanları şu üç başlık altında ele alacağız: çocuk sahibi olmama hakkı, çocuk sahibi olma hakkı ve çocukları güvenli ve sağlıklı şekilde yetiştirme hakkı. Yazının kalanında ise üreme adaleti çerçevesinin kapsamada sınırlı kaldığı alanlara işaret ederek kavramın potansiyelleriyle birlikte önerilerimizi dile getirecek ve sonuç kısmı ile yazıyı sonlandıracağız.

Çocuk Sahibi Olmama Hakkı

Üreme adaleti hareketinin odaklandığı temel konuların başında çocuk sahibi olmama hakkı gelir. Bu hak da ancak yasal, güvenli ve erişilebilir kürtaj hizmetleri ile aynı şekilde yasal, güvenli ve erişilebilir doğum kontrolü hizmetleri ve kapsamlı cinsellik, cinsel sağlık ve üreme sağlığı eğitimleri sayesinde korunabilir. AKP hükümetlerinin 2000'lerden itibaren ivme kazanmış olan pronatalist nüfus siyaseti vatandaşların sahip olacakları çocuk sayısını düzenlemeye girişirken kürtaj, sezaryen, doğum kontrolü ve cinsellik eğitimi gibi hizmetlere erişim noktasında da önemli değişiklikler getirmiştir. Çocuk yapmanın Türkiye'de hem söylemlerle (politik, kültürel vb.) hem de yasal düzenlemelerle teşvik ediliyor olması ve dolayısıyla doğurganlığı düzenleyen üreme sağlığı hizmetlerine kısıtlamalar getirilmesi, üreme adaletinin tesis edilmesinin önemli bir koşulu olan kadınların istemedikleri takdirde çocuk sahibi olmama haklarını büyük ölçüde engellemektedir.

Mart 2008'de Dünya Kadınlar Günü nedeniyle düzenlenen bir panelde dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Türkiye'deki genç nüfusun azalmaması için katılımcılara

[4] Her ne kadar bu yazı AKP hükümetleri döneminde gerçekleşen üreme ve doğurganlık politikalarını ele alıyor olsa da bu alandaki ayrımcı ve eşitsizlikleri katmanlaştırıcı nüfus kontrolü politikaları geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminden itibaren süregelmektedir (Akşit, 2010).

verdiği en az üç çocuk doğurmaları tavsiyesi (Çetik, Gültekin ve Kuşdemir, 2008) ilerleyen yıllarda üreme sağlığı alanında gerçekleşecek olan bir dizi değişikliğin habercisi olmuştu. Erdoğan daha sonraki yıllarda en az üç çocuk talebini sıklıkla tekrar edecek, zaman zaman bu sayıyı üçten beşe çıkaracaktı (*Habertürk*, 2012; *Rûdaw*, 2017). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2012'de yayımladığı raporunda Türkiye'nin toplam doğurganlık hızının 2011 yılında rekor bir seviyede azalarak %0.12'nin altına düştüğünü açıkladığında dönemin hükümetinin doğumu ve doğurganlığı teşvik eden politikaları da ivme kazandı. TÜİK raporu açıklandıktan iki gün sonra dönemin başbakan yardımcısı Ali Babacan; Erdoğan'dan talimat aldıklarını, azalan doğurganlık hızını analiz etmek ve tersine çevirmek için özel bir görev timi oluşturacaklarını belirtti (Utku Bila, 2013). Doğurganlık düşüşünü tersine çevirmek AKP hükümetinin en büyük önceliklerinden biri hâline gelmişti.

Bu öncelik yalnızca söylemde kalmayıp pek çok kadının hayatını doğrudan etkileyerek üreme adaletini sekteye uğratacak bir dizi kısıtlamayı da beraberinde getirdi. Bu kısıtlamalardan ilki 1983 yılında yasallaşmış olan kürtaj uygulamalarında önerilen değişiklikler ve akabindeki gelişmeler oldu. Erdoğan 25 Mayıs 2012 tarihinde Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı'nın uygulanmasına ilişkin olarak gerçekleştirilen 2012 Uluslararası Parlamenterler Konferansı kapanış oturumunda kürtajı bir cinayet olarak gördüğünü belirtti. Bu konuşmanın yankıları ulusal ve uluslararası basında sürerken Erdoğan kürtaj karşıtı sözlerini AKP Kadın Kolları 3. Olağan Kongresi'nde tekrarladı. Bu sefer aynı yılın Aralık ayında Şırnak'ın Roboski/Uludere köyünde Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından Irak sınırından geçen 19'u çocuk 34 kişinin hedef alındığı hava saldırısına atıfta bulunarak "Her kürtaj bir Uludere'dir." dedi (*Hürriyet*, 2012). Bu açıklama her ne kadar bazı muhalif odaklar tarafından Roboski/Uludere saldırısı sonrası hükümetin gündem değiştirme manevrası olarak görülse de kadın hareketinin bileşenleri bunun bir gündem değiştirme olmadığını dile getirdiler ve hem Kürtlerin yaşam hakkına hem de kadınların kürtaj hakkına saldırıda bulunan hükümet refleksine tepki gösterdiler (Mutlu ve Saluk, 2020).

Erdoğan'ın kürtaj karşıtı açıklamalarından bir hafta sonra dönemin Sağlık Bakanı Recep Akdağ bir hastane açılışında konuşarak Erdoğan'ın kişisel talimatıyla yeni bir kürtaj yasa tasarısı hazırlanacağını duyurdu. Yeni yasa tasarısının on haftalık yasal kürtaj süresini değiştireceğini belirten Akdağ kürtaj konusunda kadının haklarından çok bebeğin haklarının tartışılması gerektiğini de sözlerine ekledi (*Bianet*, 2012a). Erdoğan'ın kürtaj karşıtı sözleri ve yaklaşmakta olduğu düşünülen kürtaj yasağı kamuoyunda büyük tepki uyandırdı, binlerce kişi olası bir kürtaj yasağını protesto etmek için sokaklara döküldü *(Bianet*, 2012b). Bu tepkiler ve Kürtaj Haktır Karar Kadınların Platformu'nun başını çektiği farklı feminist gruplar tarafından aynı yıl gerçekleştirilen bir dizi kampanya hükümet üzerinde güçlü bir baskı yarattı ve kürtaj yasağının rafa kaldırılmasına neden oldu (Berber, 2012). Ancak kürtaj yapan devlet hastanelerinin sayısı azaldı, özel hastanelerde çalışan bazı doktorlar da Sağlık Bakanlığı tarafından fişlenme korkusuyla veya "vicdani ret" hakkını kullanma gerekçesiyle kürtaj yapmayı bıraktı (Erkmen, 2020; Karakaş, 2019; KSDM, 2015; O'Neil vd., 2020, 2016). 1983 yılında kürtajın yasallaşmasını sağlayan kanun kürtaj için "koca izni" şartını getirmiş, zaman içerisinde bu izin esnetilerek kadınların eşlerinin izni olduğuna dair beyanları ve imzaları yeterli görülür hâle gelmişti. Hükümet yetkililerinin kürtaj karşıtı açıklamalarıyla beraber kürtaj için eş izni daha katı bir kurala dönüştü (Erkmen, 2020). Söz konusu açıklamalar aynı zamanda hem toplumda hem de tıp pratiğinde var olan kalıp yargıların daha da derinleşmesine neden olarak bekâr kadınların kürtaja erişimini giderek zorlaştırdı. Kürtaj kâğıt üzerinde hâlâ yasal olsa da pratikte erişilebilirliği sınırlandırıldı ve özellikle yoksul ve bekâr kadınların ulaşamadığı bir hizmete dönüştü (MacFarlane vd., 2016). Böylece beden, nüfus, aile ve cinsellik düzenlemeleriyle hukuken yasal ancak pratikte yasak niteliği alan kürtaja erişim, üreme hakları ve toplumsal adalet kesişiminde, ciddi bir soruna evrildi.

Erdoğan 2012 tarihli aynı konuşmada Türkiye'nin Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ülkeleri arasında en yüksek sezaryen oranına sahip olan ülke olduğunu söyledi ve sezaryene karşı çıktığını belirtti (*Radikal*, 2012). Dünya Sağlık Örgütü de uzun süredir sezaryen oranlarının yüksek olduğu Türkiye gibi ülkelere bu oranları düşürmesini tavsiye ediyordu (Dünya Sağlık Örgütü, 2015). Ancak Erdoğan'ın açıklamalarının altında yatan sebep

dünyadaki pek çok kadın hareketinin önemli bir kadın sağlığı meselesi olarak değerlendirdiği doğum uygulamalarının tıbbileşmesi sorununun önüne geçilmesi değil, sezaryenle doğumda kadınlara sağlık gerekçesiyle üçten fazla doğum yapmanın önerilmemesiydi. Yine aynı konuşmada yüksek sezaryen oranlarının kadınların yeniden doğum yapmasını zorlaştırdığını, bu nedenle sezaryenin Türk milletinin nüfusunu azaltmak için gerçekleştirilen "gizli bir komplonun parçası olduğu"nun iddia edilmesinden anlayabiliriz (Kandiyoti, 2015). Sezaryen karşıtı bu açıklamalardan sonra devlet kurumlarında ve özel hastanelerde "normal doğum" söyleminin ve buna yönelik eğitimlerin arttığı, "anne dostu hastane" pratiğinin yaygınlaştırılarak kadınların bebekleri yararına vajinal doğum yapmaya teşvik edildiği ve isteğe bağlı sezaryen uygulamalarıyla mücadele edilen yeni bir döneme girildiği (İnal ve Çalık Göçümlü, 2020) görülmektedir. Böylece çocuk doğurma seçeneklerinin gebe kadınların ihtiyaçlarından ziyade iktidarın beden, aile ve nüfus politikaları bağlamında kontrol edilir ve sınırlandırılır hâle geldiğini söyleyebiliriz. Bu durum aynı zamanda sezaryen doğumun feminist bir üreme sağlığı konusu olarak tüm yönleriyle eleştirel biçimde tartışılmasını da zorlaştırdı (Topçu, 2021). Ek olarak, sistemik ve yapısal bir sınırlandırmaya ve hatta baskıya dönüşen sezaryen karşıtı politikalar, özellikle sınıfsal ve etnoırksal eşitsizliklerle birleştiğinde, üreme adaleti kavramıyla düşünülmesi gereken meselelere evrildi.

Her ne kadar bu süreçte kadın hareketi gündeminin en üst sıralarında kürtaj düzenlemeleri olsa da doğum kontrolü alanında da önemli gelişmeler yaşandı. Erdoğan 2014 yılında sezaryene benzer bir şekilde doğum kontrolünü Türk milletini ortadan kaldırmak için tasarlanmış bir komplo olarak nitelendirdi ve doğum kontrolü ve aile planlaması savunucularını ulusa ihanet etmekle suçladı (*BBC News Türkçe*, 2014). Yine 2016 yılında hiçbir Müslüman ailenin doğum kontrolü yapmaması gerektiğini savundu (*BBC News Türkçe*, 2016). Ancak Erdoğan'ın açıklamalarının çok öncesinde de sağlık kurumları aracılığıyla doğum kontrolüne erişim giderek zorlaşıyordu. Birinci basamakta üreme sağlığı hizmetlerinin uygulanması ve yaygınlaştırılmasında önemli görevler üstlenen Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması (AÇSAP) Genel Müdürlüğü 2009 yılında kapatılmış, AÇSAP merkezlerinin

sayıları azaltılmış ve görev tanımları değiştirilmişti.[5] Yine 2010'da, 2003-2012 yılları arasında gerçekleştirilen Sağlıkta Dönüşüm Programı kapsamında tüm Türkiye'de aile hekimliği sistemine geçilmesiyle, doğum kontrolü hizmetlerinin uygulanması anlamında önemli görevler üstlenen sağlık ocakları aile sağlığı merkezlerine (ASM) dönüştürülmüştü. Aile hekimliği sistemine geçilmesiyle beraber birinci basamaktaki koruyucu sağlık hizmetlerini sağlayan yegâne kurum statüsüne yükselen ASM'lerin iş yükleri büyük oranda arttı. Böylelikle özellikle yoksul mahallelerdeki kadınların sıklıkla başvurduğu birinci basamak sağlık kurumlarında doğum kontrol yöntemlerine erişim giderek zorlaştı (Saluk, 2014; 2018).

Üreme adaleti hareketi kadınların ve kız çocuklarının bedenleri, cinsellikleri ve doğurganlıkları üzerinde söz sahibi olabilmelerinin kapsamlı cinsel sağlık ve üreme sağlığı bilgisine sahip olmalarından geçtiğini savunur (ACRJ, 2005). Bu anlamda AKP hükümetlerinin giderek muhafazakârlaşan eğitim politikaları ve ortaokul müfredatındaki cinsellik, cinsel sağlık ve üreme sağlığı eğitimlerine yönelik yapılan müdahaleler üreme sağlığı adaletinin tesisi için önemli bir engel işlevi görüyor. Daha önceki yıllarda üreme sistemine yönelik bilgiler "İnsanda Üreme" başlığı altında 6. sınıf Fen Bilgisi müfredatında yer alıyordu ancak Millî Eğitim Bakanlığı bu konuyu 2016 yılında ortaokul müfredatından çıkardı. Böylece çocukların ve gençlerin konuyla ilk karşılaşma zamanı o dönem için liseye kaydı. Bu duruma eğitimciler, veliler ve sivil toplum kuruluşlarının verdiği tepki, üreme sağlığı eğitiminin birkaç yıl sonra tekrar ortaokul müfredatına alınmasını ve konunun 7. sınıf Fen Bilgisi dersi dâhilinde işlenmeye başlanmasını sağladı (Aşan, 2018). Bu konuda çalışma yürüten eğitimciler hâlihazırda var olan müfredatın çocuklar ve gençlerin cinsellik, cinsel sağlık ve üreme sağlığı eğitimi ile çok geç ve sınırlı bir şekilde karşılaşmasına, verilen eğitimlerin sadece üremeyle sınırlı kalmasına ve bu eğitimlerin de oldukça cinsiyetçi ve heteronormatif şekillerde kurgulanmasına neden olduğunu belirtiyorlar (*a.g.m.*). Müfredattaki cinsellik ve cinsel sağlık eğitimi alanındaki eksiklikler; çocukların, ergenlerin ve gençlerin kapsamlı, hak temelli ve

[5] Hizmetlerin tek elden yürütülmesi amacıyla AÇSAP Genel Müdürlüğü 2019 yılında lağvedildi ve sayıları azaltılan AÇSAP merkezleri Toplum Sağlığı Merkezlerine (TSM) bağlandı. Eskiden İstanbul'un her ilçesinde birden fazla AÇSAP merkezi varken bugün sadece bir merkez bulunuyor. Bu merkezler de doğrudan cinsel sağlık ve üreme sağlığı hizmetleri sunmak yerine daha çok planlama ve denetim yapıyor (Saluk, 2014; 2018).

eşitlikçi bilgiye sahip olabilmelerinin ve böylece bedenleri, cinsellikleri ve doğurganlıkları üzerinde söz söyleyebilmelerinin önüne geçiyor.

Kürtaj ve doğum kontrolünü içeren kapsamlı cinsel sağlık ve üreme sağlığı hizmetlerine erişim üreme adaleti hareketi tarafından evrensel bir insan hakkı olarak görülür ve üreme adaletinin tesisi için bu hakkın herkese aynı derecede uygulanıyor olması şarttır. Ancak hareket sağlık hizmetlerinin yasal ve erişilebilir olması; bu hizmetlerin yoksulları, göçmenleri ve ırksal ya da etnik kimliklerinden dolayı dışlanmış kesimleri de kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiğini söyleyip tartışmayı noktalamaz (Ross ve Solinger, 2017). Meselenin basit bir kapsayıcılık meselesinin ötesine geçildiğinin altını çizerek kürtaj ya da doğum kontrolü gibi hizmetlerin yasal ve fiili olarak erişilebilir hatta teşvik edilir olduğunda ortaya çıkan eşitsizlikleri de masaya yatırır. Örneğin beyaz kadınların 20. yüzyılın başında doğum kontrolünün yasallaştırılması ve yaygınlaştırılmasına dair verdikleri mücadelenin bir ayağının da yoksul göçmenlerin ve siyahların doğum oranlarını azaltmak olduğunu söyler. Bu dönemde beyaz kadınlar, art arda gelen hamileliklerden ya da kendi kendine yapılan düşüklerden kaynaklı ölümleri azaltmak, bu nedenle yoksul göçmenlere ve siyahlara gebelikten koruyucu malzemeler dağıtmak ve onları bu konuda eğitmek isterler. Aynı dönemde doğum kontrolü için mücadele eden siyah kadınlar ise beyaz kadınların öjenik saiklerle hareket ettiklerini dile getirirler. Doğum kontrolünün ve aile planlamasının "daha iyi" ve "eğitimli' nesiller yaratmanın koşulu değil, kadınların kendi kaderlerini tayin etmelerinin ve güçlenmelerinin koşulu olarak görülmesi gerektiğini söylerler (*a.g.e.*). Tam da bu nedenle kadınların istemedikleri takdirde çocuk sahibi olmama hakkı; istedikleri zaman, istedikleri kadar ve istedikleri yöntemlerle çocuk sahibi olma hakkıyla derinden bağlantılıdır. Bu hakkın kullanımında sistemik ve yapısal eşitsizliklerden kaynaklanan engellerin farkında olmak ve onlarla mücadele etmek önemlidir.

Çocuk Sahibi Olma Hakkı

Üreme adaletinin merkeze aldığı iki temel fikir hareketin ana iskeletini oluşturmaktadır. Birincisi insan haklarının üreme sağlığını da içine alan geniş kapsamlı sağlık hizmetlerine erişim boyutu, diğeri ise hak olarak tanımlanan şeyin bütün insanlara uygulanması gerekliliğidir (Ross ve Solinger, 2017). Bu görüş bütün bireylere uygulanamayan bir hakkın 'hak olma' statüsünden bahsedilemeyeceğini savunur. Her iki fikir de üremeyle ilgili bilgi ve kamusal hizmet gibi sağlık ve refahı önceleyen yardımcı mekanizmaların herkesçe erişilebilir olması gerektiği kabulüne dayanır. Bu anlamda üreme adaleti bireylerin deneyimlerini ve kararlarını şekillendiren toplumsal bağlamlarına değindiğinde yalnızca toplumsal bağlamın kapsanmasını değil, eşitsizliğe yol açan sosyopolitik, ekonomik ve çevresel etmenlerin ortadan kaldırılmasını da amaçlar.

İnsan için üreme basit bir biyolojik süreçten çok devletlerin, milletlerin, ülkelerin, dini ve etnik grupların üzerinde toplumsal mühendislik yürüttüğü bir iktidar alanıdır: kimler (kiminle) sevişebilir, üreme hizmetlerine erişebilir, doğurabilir ve doğabilir. Dolayısıyla üreme adaleti kavramı üreme haklarının kapsamını çocuk sahibi olma hakkını içerecek şekilde genişletir. Doğurganlığın kontrolüne yönelik uygulamalar, doğurmaya ve doğuma dair seçenekler ve evlat edinme gibi diğer çocuk sahibi olma yolları da bu hakkın kapsamına girer. Kimlerin hangi seçeneklere erişimi olduğu veya seçenekler üzerine söz söyleme hakkına sahip olduğu kişilerin toplumsal cinsiyet, sınıf, din, ırk, etnisite, cinsel yönelim, sakatlık gibi kimliklerine göre kesişimsel olarak katmanlaşır (*a.g.e.*). Yani, bu seçeneklere erişim belirli ayrıcalıklara sahip bireyleri kapsarken diğerlerini dışarıda bırakabilir.

Emily Martin (2001), Kuzey Amerika'daki tıp pratiği üzerine yaptığı araştırmasında doğumun kadın bedenini kontrol etmek için doktorlar tarafından kullanılan bir araç olduğunu vurgulayarak bir kadının ırkı ile birlikte sınıfsal statüsünün de hastanelerde nasıl bir muameleye maruz kalacağının belirleyicilerinden olduğunu söyler. Bu anlamda Martin, kadınların bedenlerine yönelik tıbbi müdahalelerin kesişimsel yönüne değinirken aynı

zamanda doğum pratiğine içkin ayrımcılıklara da dikkat çeker. Aynı şekilde Julie Johnson Searcy de (2020) Güney Afrika'da sezaryen doğumla ilgili deneyimlerin toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf üzerinden şekillendiğini söyler. Searcy beyaz kadınların bedenleri "kırılgan" görüldüğü için sezaryen doğuma teşvik edildiklerini, alt sınıftan gelen siyah kadınların ise zorlu koşullarda vajinal doğum yapmaya zorlandıklarını söyler. Benzer bir durum Türkiye bağlamında özellikle alt sınıf Kürt ve Suriyeli göçmen kadınların bedenlerinin "dirençli" görülmesi ve vajinal doğumu gerçekleştirebileceklerinin düşünülmesi ile ilişkili olarak sezaryen doğuma daha az teşvik edilmeleriyle yaşanır (Erten, 2020; Kılıçtepe, 2019; Topçu, 2021). Dahası sezaryen doğumun doğum sayısını sınırladığı ile ilgili pronatalist kaygı ne Kürt kadınlar ne de Suriyeli göçmenler için söz konusudur. Çünkü onların hâlihazırda "çok doğurmakta" oldukları düşünülür (Kılıçtepe, 2021b; Saluk, 2021; Terzioğlu, 2018). Bu anlamda Türkiye bağlamında kimlerin üremesinin makbul ve meşru olduğuna yönelik algılar üreme adaletinin kapsamına girer.

Egemen grubun ayrıcalıklı kimliklerine sahip olmayan ve bunları performe etmeyen bireylerin üreme deneyimleri çoğu zaman pronatalist söylem ve politikaların dışında kalmış hatta nüfus kontrolü uygulamalarına maruz bırakılmıştır. Bu tarz uygulamalar AKP hükümetleri dönemiyle sınırlı değildir. Örneğin nüfus politikaları açısından antinatalist bir dönem olarak nitelenebilecek 1992-1994 yıllarında Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) bir bölümü olarak yürütülen Eylem Planı kapsamında "kadının statüsünü yükseltmek" ve "kadının kalkınma sürecine entegrasyonu" gibi feminist söylemlerle Çok Amaçlı Toplum Merkezleri (ÇATOM'lar) faaliyete girmiştir. Kürt feministler bu dönemdeki ÇATOM'ların bölgede yürüttüğü doğum politikalarının beden ve nüfus politikalarından ayrı düşünülemeyeceğini tartıştılar (Kutluata, 2002). ÇATOM'ların Kürt kadınların talep ve önceliklerini dikkate almayan, kadınların "terörist" doğurup büyütmesini engellemeye yönelik devlet politikası ile yönetilen çalışmalar yürüttüğünü ortaya koydular (*a.g.m.*). Benzer şekilde üreme sağlığına yönelik uygulamaların Türkiye'de bölgesel farklılıklar gösterdiğine, kısırlaştırmanın Kürtlerin yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde ücretsiz olduğuna dikkat çektiler. "Az çocuk doğurmanın" genel bir feminist talep olarak kabul edildiği, "çok çocuk doğurmanın" ise

geleneksellikle ilişkilendirilip istenmediği ve sınırlandırılmaya çalışıldığı bir sosyokültürel ve politik ortamda ÇATOM'lar tarafından bölgede doğum kontrol yöntemlerini teşvik eden çalışmalar yürütülmüştür. Kürt feministler özellikle siyah feminist literatürle angaje olarak böylesi nüfus yaklaşımlarının ırkçı olduğunu dile getirmişlerdir (*a.g.m.*). Bölgede uygulanan nüfus politikalarına yönelik Kürt feministler tarafından getirilen bu eleştiriler üreme adaleti perspektifinden değerlendirilebilir ve böylece devletin toplumsal cinsiyet ve ırk/etnisite kesişiminde sınırlayıcı nüfus politikalarının karşısında bireylerin ve toplumsal grupların ihlâl edilen üreme hakları gündeme getirilebilir. Üreme adaleti perspektifi çeşitli ideolojik, politik, sosyoekonomik saiklerle uygulanan tepeden inmeci nüfus politikalarının aksine bireylerin üreme hayatlarına dair istek ve ihtiyaçlarını sağlık ve refahlarını gözeterek önceler. Devletin (ya da hükümetin) bireylerin üreme ile ilgili kararlarına müdahale etmek yerine bu konudaki bilgi, sağlık ve refaha yönelik hizmetlere erişimlerini saygın ve güvenilir bir şekilde sağlaması gerektiği üzerinde durur. Bu anlayışa göre sunulan hizmetlerin kullanılıp kullanılmaması bireye ait bir seçenek olarak kalmalıdır. Türkiye bağlamında ise bu anlayışın tersine toplumsal mühendislik motivasyonlarıyla hizmetler sunulduğunu, bireylerin ve grupların hizmetlere erişiminin saygın ve güvenilir olmaktan çok baskıcı ve ayrımcı nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye'de yaşayan Kürtlerin doğurganlıklarının tarihsel olarak damgalanmış ve kriminalize edilmiş olması Kürt kadınların bedenlerini siyasallaştırarak üremeyle ilgili yaşadıkları eşitsizlikleri katmanlaştırır (Kılıçtepe, 2021a; 2021b). Tıpkı 1990'larda olduğu gibi 2015'in Haziran ayında son bulan *Çözüm Süreci* sonrasında da Kürtlerle temsil edilen Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde askeri operasyonlar ve intihar saldırıları sonucu meydana gelen askeri ve sivil kayıplar hem siyasi arenada hem de medyada Kürt etnik kimliği ile ilişkilendirilerek bu kimliğin tekrar kriminalize edilmesine neden oldu. Örneğin Cumhurbaşkanı Erdoğan, İslam İşbirliği Teşkilatı Kadın Danışma Konseyi Genç Kadınlar Liderlik ve Girişimcilik Programı Sertifika Töreni'nde yaptığı konuşmasında "Türkiye'deki terör örgütü [çoğalma konusunda] çok hassas. En az 10, 15 çocukları var." diyerek Müslüman kadınların da bu konudaki hassasiyetine güvendiğini söyledi. Onları "nikâhlanmaya,

evlenmeye, çoğalmaya" davet etti (*Cumhuriyet*, 2017). Bu söylem Müslüman kadın bedenini "terörle mücadele"de araçsallaştırıp üremeyi heteroseksüel evlilik içerisinde teşvik eder. Aynı zamanda TÜİK (2018) verilerine göre 2017'de en yüksek doğum oranlarının yoğun olarak Kürtlerin yaşadığı illerle temsil edildiği göz önünde bulundurulduğunda tekil olarak kullanılan "terör örgütü" ifadesinin belirli bir grubun doğum oranına dikkat çektiği düşünülebilir. Diğer bir deyişle Erdoğan'ın "terör organizasyonu" ifadesi tarihsel olarak sömürgeci nüfus politikalarına maruz kalmış bir halkın doğum oranlarını ülkenin güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak görür. Böylesi bir ortamda, kriminalize edilmiş kimliklerle ilişkilendirilen bireyler tıbbi sistemin hem içinde hem de dışında ayrımcılıklara maruz kalarak sorunlar yaşar ve birçok durumda bu ayrımcılıklar bireyler için hizmetlere erişim noktasında caydırıcı olabilir (Kılıçtepe, 2021b).

Üremeye yardımcı teknolojiler (ÜYT) ve kimlerin bu teknolojilere erişimi olduğu hususları da aynı şekilde çocuk sahibi olma hakkı üzerinden üreme adaletinin kapsamına girer. Farklı bireylerin ve grupların üremeyle ilgili yaşamlarını nasıl müzakere edip yönettiklerini anlamak için müzakere edilen ve yönetilen üreme alanlarının tarihsel, hukuksal ve sosyoteknolojik bağlamına bakmak önemlidir. ÜYT'lere dair düzenlemeler ve uygulamalar var olan eşitsizlikleri yeniden ürettiği gibi yeni eşitsizlik ve adaletsizlikleri de ortaya çıkarır. Örneğin, halk arasında kısırlık olarak da adlandırılan, *infertilite* tedavisinde kullanılan ÜYT'ler Türkiye'de devlet tarafından sıkı bir şekilde düzenlenerek, kimlerin üreme teknolojileri yoluyla çocuk sahibi olabileceğine karar verir. İlk üç tüp bebek tedavisini destekleyen devlet, bu ödeneği sadece kendi üreme hücrelerinin kullanılması koşuluyla en az beş yıldır genel sağlık sigortalı, resmî olarak evli çiftler ile 23 ve 40 yaşları arasındaki kadınlarla sınırlandırır. Üreme adaleti kavramı üzerinden düşünüldüğünde böylesi düzenlemeler belirli sınıfsal, etnik, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim gibi ayrıcalıklara sahip vatandaşları kapsarken ayrıcalıkların bir veya birkaçından yoksun vatandaşları dışlar görünmektedir. Bu teknolojilerden faydalanmak için uygulanan resmî evli olma şartı heteronormatif evlilik düzeni dışında kalan LGBTİ+ların ve bekârların üreme teknolojilerine erişim haklarını yok saydığı gibi resmî nikâhlı olmayan birliktelik içindekilerin de (imam nikâhlı veya değil beraber yaşayanlar ve

çoklu evlilik içinde olanlar) bu teknolojilerden faydalanmasını yasal olarak engeller (Kılıçtepe, 2021a; Mutlu, 2018).

Türkiye'de ÜYT'lere dair bir diğer kısıtlayıcı düzenleme de sperm ve yumurta donasyonu gibi başkasının üreme hücrelerinin kullanıldığı donasyon uygulamalarının ve başkasının rahminin kullanıldığı taşıyıcılık gibi uygulamaların yasak olmasıdır. Seküler yasal düzenlemelere paralel olarak ÜYT'ler Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından da heteronormatif evlilik birliği içerisinde ve biyolojik bağı önceler şekilde kullanıldıkları sürece modern bir tedavi yöntemi olarak kabul edilir ve desteklenir. Donasyon ve taşıyıcılık gibi uygulamalar ise nesep bağının karışması, zina gibi söylemlerle makbul ve meşru çocuk sahibi olma yolları olarak kabul görmez (Dörtkardeş, 2015; *Milliyet*, 2005). Türkiye'de ÜYT'lerin biyopolitik yönetimi heteropatriyarkal, Türk ve Sünni İslam aile ideolojisine dayanarak evli çiftlerin çocuklarıyla meşru biyolojik bağlarla ilişkilendiği üreme, toplumsal cinsiyet ve akrabalık idealleri üretir (Açıksöz, 2016; Demircioğlu Göknar, 2015; Gürtin, 2016; Kılıçtepe, 2021b; Mutlu, 2018; Polat, 2020). Pronatalist politikalarla uyumlu olarak kapsamı genişletilen yumurta dondurma uygulaması da bu kapsamda düşünülebilir. Daha çok eğitimli ve beyaz yakalı kadınlar tarafından başvurulan bu yöntem ilerleyen yaşa karşı doğurganlığın korunmasını amaçlarken (Kılıç ve Göçmen, 2018) dondurulan yumurtaların kullanılması ancak ÜYT'lerin izin verdiği (evlilik şartı gibi) yasal sınırlar içerisinde mümkün olmaktadır.

Yasal erişimdeki sınırlamalar bu teknolojileri kullanarak çocuk sahibi olmak isteyenlere çeşitli maddi, duygusal, hukuki ve fiziksel yükler bindirir. Yasal engelleri aşarak bu teknolojilere erişmek isteyenler maddi imkânlarını zorlayarak ve sürecin tüm risklerini üstlenerek doktorların ve kliniklerin ulusötesi iş birlikleri aracılığıyla yurtdışında çare arayışlarını (çoğunlukla gizli bir şekilde) sürdürürler (Gürtin, 2011; Mutlu, 2018). Üreme adaleti perspektifinden toplumsal ve ideolojik normlar üzerinden bu teknolojilere erişimde getirilen yasal engellemelerle karşılaşanlar ve bunu (yurtiçinde veya yurtdışında) çeşitli yollarla aşmaya çalışanlar olduğu gibi yasak olmasına rağmen üreme hücrelerini (donör olarak) ve/ya rahimlerini (taşıyıcı olarak) ücret karşılığında başka kişilerin çocuk sahibi olması için

kullanan genç kadınlar da vardır. Türkiye'de yasal olarak sorunlu statüsüne, güvencesiz yapısına ve içerdiği risklere rağmen yumurta "donörlüğü" genç kadınlar için kırılgan sosyoekonomik koşullarda başvurulan yeni bir gelir kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Mutlu, 2021). Donör ve/ya taşıyıcı olarak üreme kapasitelerinin metalaşması yoluyla ulusal ve ulusötesi üreme ekonomilerine eklemlenen genç kadınlar bu ekonomilerin önemli ama görünmeyen üreme emekçilerini oluştururlar. Başka bir ifadeyle, üreme adaleti perspektifinden bakıldığında, üreme teknolojilerine erişimin sınırlandırıldığı ve teknolojilerin yönetimsellik aracı olarak kullanıldığı Türkiye bağlamında, sınırlayıcı düzenlemeler sosyoekonomik eşitsizlikleri katmanlaştırıp bu teknolojilere erişimi olmayan bireyleri alternatif ve çoğunlukla riskli yollar aramaya iter.

Çocukları Güvenli ve Sağlıklı Yetiştirme Hakkı

Üreme adaleti kavramı üreme haklarının kapsamını çocukları güvenli ve sağlıklı ortamlarda yetiştirme hakkını içerecek şekilde genişletir. Ancak bunu ebeveynliğin romantize edilmesi veya kadınların aileci heteropatriyarkal politikalarla doğuma teşvik edilmesi üzerinden değil; bireylerin istediği zaman, istediği sayıda ve istediği şekilde çocuk sahibi olabilme ve çocuklarını güvenli, sağlıklı ve onurlu bir yaşam sağlayacak toplumsal mekanizmalarla yetiştirebilme hakkını vurgulayacak şekilde tanımlar (Ross ve Solinger, 2017). Üreme adaleti kavramının çıkış yeri olan ABD'de özellikle siyah kadınlar, ırksal ve sınıfsal ayrıcalıklarla tanımlanan meşru ve makbul annelik söylemi üzerinden sürekli kötü anneler olarak damgalanırken doğurganlıkları çeşitli devlet ve toplum mekanizmalarıyla denetim, kontrol ve baskı altında tutulur; çocuklarıyla yaşadıkları yoksulluk veya maruz kaldıkları şiddet biçimleri için doğurganlıklarını ve cinselliklerini kontrol edemeyen, yanlış karar veren bireyler olarak yaftalanır; topluma yük olmakla suçlanırlar (*a.g.e.*; Roberts, 1997). Irkçılık, yoksulluk, kitlesel hapsetme rejimi gibi çeşitli kontrol ve baskı sistemleri altında yoksul siyah aileler kötü ebeveynler olarak suçlanarak çocuk koruma hizmetleri kurumunun denetimine ve müdahalesine maruz kalır, çocukları beyaz ailelere kıyasla daha yüksek oranlarda ellerinden alınarak esirgeme kurumlarına verilir (Roberts, 2012). Siyah aileler bu ve benzeri yapısal

sorunlar, sistematik eşitsizlikler ve ayrımcılıklar karşısında çocuklarını barınma, gıda, eğitim, sağlık, güvenlik gibi en temel kamusal hak ve hizmetlere erişimin olmadığı veya kısıtlı olduğu ortamlarda yetiştirmeye çalışırlar. Bunun yanı sıra özellikle son yıllarda Siyah Hayatlar Değerlidir (*Black Lives Matter*) hareketiyle gündeme gelen beyaz üstünlüğüne (*white supremacy*) dayalı devlet ve polis şiddetiyle (ve durumdan vazife çıkaran beyaz vatandaşlar eliyle) çocuklarının katledilmesi ve sorumluların yargılanmaması da çocuklarını güvenli bir şekilde yetiştirme haklarının gaspı olarak düşünülebilir.

Türkiye'de bireylerin temel haklara sahip ve kamusal hizmetlere eşit ve adil bir şekilde erişerek çocuklarını yetiştirme hakkı birbiriyle ilişkili birçok açıdan ele alınabilir. Son yıllarda gündelik hayatta etkisi giderek artan ekonomik kriz ve kamusal hizmetlere erişimde yaşananlar adaletsizliklerle birlikte çocuk yetiştirmenin maliyeti giderek artmıştır. 2021 yılında dört kişilik bir aile için açlık sınırı 4 bin TL civarında iken yoksulluk sınırı ise 10 bin TL'yi aşmıştır (TÜRK-İŞ, 2021). Toplumun büyük bir kesiminin yoksulluk sınırının altında yaşamaya çalıştığı bu durumda, çocukların en temel ihtiyaçlarının karşılanmasının giderek zorlaşmıştır. 1980'lerde başlayan ve AKP döneminde hız kazanan neoliberal dönüşümlerle birlikte sosyal devlet niteliği giderek aşınmış, sağlık ve eğitim gibi kamusal hizmetlere erişimdeki eşitsizlikler başta yoksul kesimleri etkileyecek şekilde giderek artmıştır. Bu örnekler üreme haklarının sadece biyolojik üremeyle sınırlı olmayan ve toplumsal adalet odaklı sistemsel bir bakış açısıyla ele alınması gereken toplumsal yeniden üretim boyutunu ortaya koyar. Bu açıdan kadınların ev içi görünmeyen emeği tartışmaları üreme adaleti çerçevesinden özellikle üreme, bakım ve yetiştirme emeği boyutlarıyla da ele alınabilir (Acar Savran ve Tura Demiryontan, 1992; Donovan, 2009; Özyeğin, 1996; Yaman, 2020). Birçok araştırmanın ortaya koyduğu gibi Türkiye'de karşılıksız ev içi emeği çoğunlukla kadınlar tarafından yerine getirilir (KEİG, 2015). AKP hükümetlerinin aileyi koruma söylemi üzerinden geliştirdiği muhafazakâr aileci politikalar ve devletin kamusal bakım hizmetlerindeki sorumluluğunu ailenin üzerine, özellikle de kadınların omuzlarına yükleyen neoliberal sosyoekonomik dönüşümler kadınların ev içi

bakım emeğini giderek arttırmaktadır (KEİG, 2017).[6] Sosyal devlet mekanizmalarının günden güne gerilediği bir ortamda kadınlardan çocuk bakımı ve yetiştirme başta olmak üzere ailedeki bütün bakım sorumluluklarını (örneğin yaşlıların ve hastaların bakımını) üstlenmeleri beklenir (Akkan, 2018). Kreş gibi erişilebilir okul öncesi kamusal bakım ve eğitim hizmetlerinin sınırlılığı nedeniyle çocuk bakımı ve yetiştirme yükünü kadınlar büyükannelerle paylaşarak karşılamaya çalışır (TÜİK, 2019). Maddi imkânları görece daha fazla olan gruplar ise bu ihtiyacı ücretli göçmen kadın emeği veya özel bakım kurumları üzerinden sağlamaktadır (Coşkun, 2017).

Üreme adaleti perspektifinden baktığımızda çocukların sağlıklı ve güvenli koşullarda yetiştirilmesi özellikle savaş, çatışma, olağanüstü hâl, askeri kontrol gibi güvensiz koşullarda yaşamak zorunda kalanlar için hayati bir önem kazanır. Bu durum ırksal(laştırılmış)/ etnik gruplar, yoksullar ve göçmenler başta olmak üzere dışlanan ve ayrımcılığa maruz kalan gruplar için daha da çetrefilli bir hâl alır. Güneydoğu'da izlenen savaş siyasetiyle birlikte askerileştirilmiş gündelik hayat koşullarında çocukların sokaklarda tank altında kalarak can vermeye devam etmesi çocukların güvenli bir şekilde büyü(tül)me ve yetiş(tiril)me hakkının ihlâline işaret etmektedir. Ayrıca 1990'lardan itibaren köy boşaltmalarının yarattığı zorunlu iç göç dalgaları sonucunda büyükşehirlerde ırkçı ve güvenlikçi söylem ve politikalarla Kürt çocukları "tinerci çocuklar", "taş atan çocuklar" gibi genelleştirici temsillerle ötekileştirilir (*NTV*, 2009); çocuklarına sahip çıkamadıkları düşünülen Kürt kadınlar da "makbul ve meşru olmayan anneler" olarak yaftalanır (Şentürk, 2009). Bu yaftalama "şehit anneleri"yle "barış anneleri"nin karşılaştırılması ve ayrıştırılmasında da kullanılır (Gedik, 2009). Öte yandan Kürtlere uygulanan şiddetle iç içe geçen dışlayıcı ve ayrımcı tutum ve politikalar; genç nesillerin hayatlarında sadece biyolojik üretim açısından değil, dil başta olmak üzere, toplumsal kimliklerin nesiller arası toplumsal ve kültürel yeniden üretimi açısından da birçok kesintiye ve soruna neden olur.

[6] Pandemi koşulları da kadınların ev içi iş yükünü artıran bir etkene dönüşmüştür (Kandiyoti, 2020; Mert, 2020).

2016 yılında telefonla katıldığı televizyon programında "Çocuklar ölmesin." dediği için "terör örgütü propagandası yapmak" suçundan hapis cezası alan, iki hafta cezaevinde kaldıktan sonra 18 aylık bebeği olduğu için cezaevinden çıkan ve cezasının infazı üç kez ertelenen, medyada "Ayşe öğretmen" olarak anılan Ayşe Çelik'in yaşadıkları da üreme adaleti kavramıyla düşünülebilecek bir örnektir (*DW Türkçe*, 2019). Ayşe Çelik bir yandan şiddetin sürdüğü bölgelerdeki çocukların yaşam koşullarına dikkat çektiği için hukuki bir sürece maruz kalmış, diğer yandan bu süreç kendi annelik deneyimini etkileyen bir duruma dönüşmüştü. Aldığı ceza sonucu altı aylık bebeğiyle hapse girmesi ise hapishanelerde anneleriyle yaşayan/yaşamak zorunda kalan çocukların durumunu gündeme getirmişti. Türkiye'de hapishanelerde anneleriyle beraber kalan yüzlerce çocuğun olduğu bilinir. 2018 yılındaki sayısal verilere göre anneleriyle tutuklu kalan çocuklarının sayısı 763 iken bu çocukların sağlıklı büyüyecekleri, korunacakları bir yasal mevzuat yoktur (Atila, 2021). Üreme adaleti perspektifinden bakıldığında çocukların sağlıklı ve güvenilir bir ortamda büyüyebileceği koşulların hem ebeveynlere hem de çocuklara sunulmuyor oluşu Türkiye'de toplumsal adaletten bahsetmenin mümkün olmadığına işarettir.

Gezi eylemleri sırasında devlet şiddetiyle (ve durumdan vazife çıkaranların elinde) çocukların ve gençlerin hayatını kaybetmesi ve çocuklarını kaybeden ailelerin meşru ve makbul ebeveynlik söylemleri üzerinden maruz kaldığı ötekileştirilme de (örneğin Berkin Elvan'ın ailesinin mitinglerde yuhalanması [*Cumhuriyet*, 2014]) ailelerin çocuklarını sağlıklı, özgür ve güvenli ortamlarda ve koşullarda yaşatma ve büyütme haklarının devlet eliyle ihlâline başka bir örnektir. Gezi eylemleri sırasında sokaklara çıkan gençler ve çocuklar hükümet tarafından marjinal, çapulcu, terörist olarak yaftalanarak ötekileştirilmiş ve güvenlik tehdidi olarak görülmüştü (*Radikal*, 2013). Aileler ise devlet yetkililerinin paternalist bir aile yaklaşımı benimseyerek ve tehditkâr bir tavırla dile getirdikleri "Çocuklarınıza sahip çıkın." (*BBC News Türkçe*, 2013), "Gelin çocuklarınızı alın." (Tuna ve Ekin, 2013) gibi açıklamalarına maruz kalmıştı. Bu açıklamalar üzerine bir grup kadın "Anneler burada", "Anneler sizinle gurur duyuyor" gibi sloganlar eşliğinde Gezi Parkı'nda insan zinciri oluşturmuştu (*Bianet*, 2013).

Ele alınması gereken diğer bir konu da savaş, güvencesizlik, güvensizlik, yoksulluk gibi nedenlerle ülkelerini terk etmek zorunda kalarak daha iyi bir yaşam kurma umuduyla başka ülkelere yerleşen göçmenlerin durumudur. Türkiye başta Suriyeliler olmak üzere önemli sayıda göçmen nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Kürtlerin maruz kaldığı dışlayıcı üreme söylemlerine benzer şekilde göçmen nüfusun çoğunluğunu oluşturan üreme çağındaki gençler özellikle Suriyeli genç kadınlar (başka bir ülkede göçmen durumunda olmalarına da dikkat çekilerek) aşırı doğurgan bedenler olarak ötekileştirilir, ayrımcı söylem ve tutumlara maruz kalırlar (Terzioğlu, 2018). Doğurganlıkları sağlık ve eğitim gibi kamusal hizmetler üzerinde yük olarak görülürken erişebildikleri sağlık hizmetleri de temel insan hakkı üzerinden değil de doğurganlıklarını teşvik eden bir siyasi mekanizma olarak eleştirilir (Morgül vd., 2021). Ayrımcılığa uğramadan sağlıklı, adil ve güvenli şartlarda eğitim, sağlık, barınma gibi hak ve hizmetlere erişim sağlayarak çocuklarını yetiştirme hakları ise siyasi, kurumsal ve toplumsal düzeyde üretilen ayrımcı ve dışlayıcı söylem ve pratiklerle göz ardı edilir (*a.g.m*; Terzioğlu, 2018).

Türkiye'den bu örnekler üreme adaletinin sadece çocuk sahibi olmak ve ol(a)mamakla sınırlı olmadığını, dünyaya gelen çocukların hangi koşullarda büyüyeceğine dair soruları da içerdiğini göstermesi açısından önemlidir. Yaşam hakkından güvenli ve sağlıklı bir ortamda büyümeye; sağlık, eğitim gibi kamusal hizmetlere erişimden barınma, gıda gibi temel ihtiyaçların karşılanmasına kadar birçok mesele çocukları güvenli ve sağlıklı şekilde büyütme ve yetiştirme hakkının savunulması ve uygulanması kapsamına girer.

Üreme Adaleti: Kavramın Sınırlılıkları ve Potansiyelleri

Üreme adaleti "disiplinlerarası bir teori ve pratik" (Ross ve Solinger, 2017: 169) olarak insanların ve toplulukların üreme hayatlarını ve ebeveynlik deneyimlerini etkileyen, iç içe geçen kontrol ve baskı sistemlerine kesişimsel bir eleştiri imkânı sunar. Her ne kadar üreme adaleti kavramı merkezine bütün bireyler için tesis edilmesi gerektiğini söylediği toplumsal adaleti almış olsa da kavramsal analizler ilk başlarda natranslar, heteroseksüeller, sakat

olmayanlar ve normatif aile modelleri ile sınırlı kalmıştı. Daha sonraki çalışmalar kuirlerin, transların ve baskın normatif sınırlar içinde aile kurmak ve çocuk sahibi olmak istemeyenlerin de ihtiyaçlarını içerecek şekilde evrildi. Üreme adaletinin kesişimsel ve koalisyonlara açık niteliği onu diğer toplumsal adalet hareketleriyle beraber ele alma imkânları da yarattı. Bu bölümde üreme adaletinin tarihsel ve kavramsal sınırlarına değinerek kesişimsel ve koalisyonel niteliğini göç meselesi, kuir çalışmaları, sakatlık çalışmaları ve çevre adaleti ile beraber ele alacağız.

Günümüzde yaşanan göçler ve farklı ulusötesi hareketlilikler (örneğin ÜYT'ler etrafında şekillenen ulusötesi üreme) üreme adaletine ulusötesi bir yaklaşımın gerekliliğini ortaya koydu. Göçler etrafında yaşanan toplumsal adaletsizlikler ve eşitsizlikler göçün bir üreme adaleti konusu olarak ele alınması çağrılarını gündeme getirdi (Olivera, 2018). Bir önceki bölümde özellikle Suriyeli göçmenler açısından kısaca ele aldığımız konular da, üreme adaletinin, her üç boyutuyla (çocuk sahibi olmamak, çocuk sahibi olmak ve çocuklarını güvenli ve sağlıklı şekilde yetiştirmek) ilişkili olarak, bu yöndeki (karşılaştırmalı ve kesişimsel) çalışmalar için bir davet niteliği taşır. Benzer şekilde ÜYT'ler bağlamında giderek artan, ulusal sınırları aşan üreme hareketlilikleri (Lie ve Lykke, 2017) de üreme adaleti kavramını ulusötesi bağlam ve deneyimler üzerinden ele alan çalışmaların konusu olmaya başladı (Bailey, 2011). Türkiye'deki ÜYT düzenlemelerinin bu teknolojilere erişimde (farklı gruplar ve uygulamalar etrafında) yarattığı engeller ve eşitsizlikler ve bunları ulusal ve ulusötesi yollarla aşma çabaları çocuk sahibi olma başlığı altında, ulusötesi üreme adaleti açısından ele alınabilir.

Özellikle 2000'li yıllardan başlayarak LGBTİ+'ların ÜYT'lere erişim konusunda artan çeşitli engellemeleri (ve çoğu zaman ulusal sınırları) aşarak ebeveyn olma deneyimleri, üreme adaleti kavramının kuirleşmesinin önünü açan önemli bir alan sağladı. Bu süreç içerisinde kuir üreme adaleti (*queer reproductive justice*) kavramı ortaya çıktı ve yaygınlık kazanmaya başladı. Üreme adaleti kavramına kuir bakış sadece LGBTİ+ların heteroseksüel çiftlerin sahip olduğu üreme haklarına eşit şekilde erişimleri olması gerektiğini söylemekle kalmadı. Aynı zamanda vatandaşlık, aile, evlilik, üreme ve akrabalık kavramlarının heteronormatif

niteliklerini ortaya koyarak bu kavramları eleştirme, dönüştürme ve kuirleştirme gerekliliğinin altını çizdi.

ÜYT'lerle teknik olarak biyolojik çocuk sahibi olma imkânları ortaya çıkan LGBTİ+ların bu teknolojilere erişimi, evlat edinme süreçlerinde olduğu gibi, Türkiye dâhil birçok ülkede çeşitli düzenlemelerle engelleniyor. Bu engellemeler karşısında maddi imkânlarını kullanarak yurtdışında bu teknolojilere ulaşmaya çalışan LGBTİ+lar da ulusötesi üreme hareketliliklerine dâhil olan önemli bir grubu oluşturuyor. Buna paralel olarak LGBTİ+ların üreme hakları önündeki bu tür engelleri ulusal ve ulusötesi boyutlarıyla ve kuir üreme ve aile oluşumu potansiyelleri üzerinden (üreme hücrelerini ve/ya rahimlerini sağlayarak sürece dâhil olan kadınları da göz önünde bulundurarak) üreme adaleti çerçevesinde ele alan çalışmalar giderek artıyor (Smietana vd., 2018).

Yukarıda açıkladığımız gibi üreme adaleti kavramı sadece çocuk sahibi olmaya dair hakları değil, çocukları güvenli ve sağlıklı ortamlarda büyütebilme hakkını da kapsar. Örneğin Türkiye'de lezbiyen, biseksüel, kuir ve trans ebeveynler görünmez olduğu için ebeveynlik deneyimleri de görünmez kalıyor ve bilinmiyor. Bu konuda yapılan az sayıdaki önemli çalışmanın gösterdiği gibi birçoğu için LGBTİ+ olarak çocuk yetiştirmek başlı başına bir mücadele alanı (İş, 2014). Bu açıdan hem LGBTİ+ların çocuklarını güvenli ve sağlıklı ortamlarda her türlü kamusal hizmete, ayrımcılığa maruz kalmadan, eşit ve adil erişim sağlayarak bakma ve büyütme hakkı hem de LGBTİ+ çocuklara sahip ailelerin yaşadıkları[7] sorunlar, kesişimsel bakış açısıyla ele alınabilecek kuir üreme adaleti konuları olarak karşımıza çıkıyor.

Aynı şekilde cinsiyet geçiş (uyum) süreçlerinde transların maruz bırakıldığı zorunlu kısırlaştırma üreme adaleti çerçevesinde ele alınabilecek diğer bir kuir üreme adaletsizlik formudur (Kurtoğlu, 2009). Sağlık hizmetlerine erişimde transların maruz kaldıkları (ve maruz

[7] Can Candan'ın *Benim Çocuğum* (2013) belgeseli bu meseleyi ele alır.

kalmaktan korktukları) eşitsizlikler, dışlanma ve transfobi sadece üreme sağlığı ve haklarını tehdit etmiyor. Voltrans Trans Erkek İnisiyatifi kurucularından Aligül Arıkan'ın sağlık kurumlarında ataerkil ve heteroseksist toplumsal yargı ve ihmallerle karşılaşma korkusuyla jinekolojik muayeneleri ertelemek durumunda kalması sonucunda ilerleyen rahim kanserinden hayatını kaybetmesi örneğinde olduğu gibi yaşamlarını tehlikeye atacak boyutlara da varabiliyor (Akarsu Çelik, 2014).

Üreme adaletinin kesişimsel bakış açısı sakat hareketi ve sakatlık çalışmaları (Bezmez vd., 2011) açısından da koalisyon imkânları doğurur. Sakat kişilerin üreme haklarına erişimde karşılaştıkları eşitsizlikleri üreme adaleti bakış açısıyla eleştirmek sadece sakatların üreme haklarını ele almayı değil, toplumsal sistemlerin sağlamcı ve sakatlara karşı ayrımcı niteliğini sorgulamayı ve bu sistemleri dönüştürmeyi de hedefler. Örneğin Can Açıksöz'ün (2016) gazilerin üreme teknolojilerine erişimini ele aldığı çalışması sakatlık, militarizm ve erkeklik kesişiminde gazilerin üreme deneyimlerinin nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir çalışmadır. Türkiye'de hak merkezli bir sakat hareketi ortaya çıkarken (Yardımcı ve Bezmez, 2008) üreme hakları tartışmalarını dikkate almak; hem sakatlık çalışmalarına ve sakat hareketine üreme adaleti bakış açısı sunabilir hem de üreme adaletinin kapsamını sistemin sakat olmamayı norm alan, sağlamcı yapısını eleştirmeye doğru genişletebilir.

Son yıllarda üreme adaleti kavramı çevre ve iklim adaleti konularıyla beraber de gündeme gelmeye başladı (Hoover, 2018). Çevresel üreme adaleti (*environmental reproductive justice*) kavramı, iklim krizinin nedenlerinden birinin yüksek nüfus oranları olduğunu iddia eden ve temelinde öjenik saiklerin yattığını vurgulayan yaklaşımın aksine hem üreme adaletinin hem de çevre ve iklim adaletinin tesisinin ancak daha adil ve eşitlikçi bir dünyanın kurulması ile mümkün olduğunu söyler. Hiyerarşik olmayan birliktelik anlayışı geliştirerek insanı, insan dışı türleri ve çevreyi korumanın mümkün olduğunu savunur. Böylesi bir birlikteliğin iklim krizini ve bu krizin yarattığı eşitsizlikleri tersine çevirebileceğinden bahseder (de Onís, 2012; Smietana vd., 2018). Eşitliğe yönelik, ırkçılık ve öjeni karşıtı çalışmalar yürüten ve bakışını normatif olmayan, farklı biyolojik ve/ya biyolojik olmayan

üreme modellerine doğru çevirmiş kişilerle çalışmanın önemine vurgu yapar. Üreme adaleti bakış açısı, benzer bir biçimde, Türkiye bağlamında üreme adaletinin sağlanmasının ön koşulu olarak doğum, üreme, nüfus, beden politikalarına yönelik çalışmaların çok boyutlu ve kapsayıcı olması gerektiğini gösterir.

Sonuç

Bu yazıda üreme sağlığı bağlamında sınırlayıcı olan "tercih" meselesinin "hak" meselesine dönüşümünün tarihsel ve kavramsal boyutlarından bahsederek üreme adaleti kavramını üç ana başlık üzerinden ele aldık: çocuk sahibi olmama hakkı, çocuk sahibi olma hakkı ve çocuklarını güvenli ve sağlıklı yetiştirme hakkı. Bu üç başlığın ortak noktası olarak hakların *bütün* bireyler için güvenli ve saygın bir şekilde erişilebilir ve uygulanabilir olması gerekliliğinden bahsettik. Aynı zamanda üreme adaleti kavramının sınırlılıklarına ve taşıdığı potansiyellere işaret ettik. Türkiye'de yakın dönemde yoğunlaşan beden, cinsellik ve nüfus düzenlemeleriyle dönüşen üreme ve doğurganlık söylemleri, deneyimleri ve pratikleri üzerinden ele aldığımız bu başlıklarla öncelikli olarak kadın bedenini hedef alan üreme ve doğurganlığa dair tartışmaları kürtaj ve doğum kontrolü odağının ötesine taşıyarak önemli bir düşünce alanı açmaya çalıştık.

İç içe geçen iktidar mekanizmalarının özellikle egemen olmayanların bedenlerine ve üreme deneyimlerine müdahalesini tartışmaya açan üreme adaleti sadece teorik bir kavram değil; aynı zamanda siyasal, eylemsel ve aktivist bir harekettir. Göçmen, kuir, sakat ve çevre hareketleriyle üreme hakları ve toplumsal adalet kesişiminde koalisyonlar kurma potansiyeli vardır. Üreme adaletinin öncü yazar ve aktivistlerinden Loretta Ross ve Rickie Solinger üreme adaletini "açık bir kaynak kod" olarak tanımlar, herkesi daha iyi ve adil bir dünya inşa etmek için bu kavramdan yararlanmaya ve onu genişletmeye davet ederler (2017: 71; akt. Fixmer-Oraiz ve Yam, 2021: 5). Biz de bu yazıyı üreme hakları ve toplumsal adalet kavramlarını üreme adaleti kavramı üzerinden (kavramın sınırlılıklarını ve imkânlarını da düşünerek ve ortaya koyarak) tartışmaya bir davet girişimi olarak sunuyoruz.

KAYNAKÇA

Acar Savran, G. & Tura Demiryontan, N. (1992) *Kadının Görünmeyen Emeği.* İstanbul: Yordam Kitap.

ACRJ (2005) *A New Vision for Advancing Our Movement for Reproductive Health, Reproductive Rights and Reproductive Justice.* [çevrimiçi] Erişim adresi: https://forwardtogether.org/tools/a-new-vision/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Açıksöz, S. C. (2016) In Vitro Nationalism: Masculinity, Disability, and Assisted Reproduction in War-Torn Turkey. Özyeğin, G. haz. *Gender and Sexuality in Muslim Cultures* içinde. Farnham: Ashgate:19-35.

Akarsu Çelik, Ö. (2014) Rahim Kanserinden Ölen bir Erkeğin Hikayesi. *Milliyet*, 26 Ocak [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.milliyet.com.tr/pazar/rahim-kanserinden-olen-bir-erkegin-hikayesi-1827245 (Erişim tarihi: 23 Aralık 2021).

Akkan, B. (2018) The Politics of Care in Turkey: Sacred Familialism in a Changing Political Context. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society,* 25(1): 72–91.

Akşit, E. E. (2010) Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımları. *Toplum ve Bilim,* 117: 179-97.

Aşan, E. (2018) Kapsamlı Cinsellik Eğitimi Üzerine Efsun Sertoğlu ile Söyleşi. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar,* 36: 56-71.

Atila, S. (2021) Verilerle Cezaevlerinde Anneleriyle Birlikte Büyüyen Çocuklar. *Medyascope*, 29 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: https://medyascope.tv/2021/03/29/verilerle-cezaevlerinde-anneleriyle-birlikte-buyuyen-cocuklar-dort-yilda-en-az-iki-bin-466-cocugun-ozgurlugu-elinden-alindi-bir-hafta-boyunca-bebegimin-altini-posetlerle-bezledim/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Bailey, A. (2011) Reconceiving Surrogacy: Toward a Reproductive Justice Account of Indian Surrogacy. *Hypatia,* 26(4): 715-41.

BBC News Türkçe (2013) Erdoğan'dan Gezi'ye: 'Son Bir Kez Uyarıyorum'. *BBC Türkçe,* 13 Haziran [çevrimiçi]. Erişim adresi:

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/06/130613_erdogan_ap (Erişim tarihi: 24 Aralık 2021).

BBC News Türkçe (2014) Erdoğan: Doğum Kontrolü ile Yıllarca İhanet Yaptılar. *BBC Türkçe,* 22 Aralık [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141222_erdogan_dogum_kontrolu (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

BBC News Türkçe (2016) Erdoğan: Müslüman Aile Doğum Kontrolü Yapmaz. *BBC Türkçe,* 30 Mayıs [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160530_erdogan_dogum_kontrol (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Benim Çocuğum (2013) Yönetmen C. Candan [Film]. İstanbul: Sürela Film.

Berber, N. (2012) Kadınlar "Kürtaj Yasası"nın Takipçisi. *Bianet*, 25 Kasım [çevrimiçi] Erişim adresi:https://m.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/142307-kadinlar-kurtaj-yasasi-nin-takipcisi (Erişim tarihi: 18 Şubat 2022).

Bezmez, D., Yardımcı, S. & Şentürk, Y. (2011) *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*. Çev. F. B. Aydar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Bianet (2012a) Sağlık Bakanlığı 'Kürtaj Raporu' Hazırlayacak. *Bianet,* 29 Mayıs [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/138701-saglik-bakanligi-kurtaj-raporu-hazirlayacak (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Bianet (2012b) Kadınlar İstanbul'da Sokakta: "Sözümüz Erkek Egemenliğine, Bu Böyle Biline!" *Bianet*, 9 Haziran [çevrimiçi] Erişim adresi: https://bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/138961-sozumuz-erkek-egemenligine-bu-boyle-biline (Erişim tarihi: 18 Şubat 2022).

Bianet (2013) Gezi Parkı'na Kadın Zinciri. *Bianet*, 13 Haziran [çevrimiçi] Erişim adresi: https://bianet.org/bianet/toplum/147555-gezi-parki-na-kadin-zinciri (Erişim tarihi: 15 Şubat 2022).

Chavarria, S. (2021) 8. Senato Yasa Tasarısı Kürtajın Bir Engellilik Sorunu Olduğunu Hatırlatıyor. Çev. D. Gülmez. *5Harfliler*, 6 Aralık [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.5harfliler.com/kurtaj-bir-engellilik-sorunu/ (Erişim tarihi: 24 Aralık 2021).

Coşkun, E. (2017) Türkiye'de Kağıtsız Göçmen Kadınlar ve Sosyal Hizmetler. *Çalışma ve Toplum*, 54(3): 1299-315.

Crenshaw, K. (1991) Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review,* 43(6): 1241-99.

Cumhuriyet (2014) Erdoğan Berkin Elvan'ı Terörist İlan Etti, Annesini de Yuhalattı. *Cumhuriyet*, 14 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.cumhuriyet.com.tr/video/erdogan-berkin-elvani-terorist-ilan-etti-annesini-de-yuhalatti-50743 (Erişim tarihi: 23 Aralık 2021).

Cumhuriyet (2017) Erdoğan: Nikahlanın, Evlenin, Çoğalın... Türkiye'deki Terör Örgütü Üyelerinin En Az 15 Çocukları Var. *Cumhuriyet,* 10 Kasım [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogan-nikahlanin-evlenin-cogalin-turkiyedeki-teror-orgutu-uyelerinin-en-az-15-cocuklari-var-863711 (Erişim tarihi: 23 Aralık 2021).

Çetik, A., Gültekin, T. & Kuşdemir, Y. (2008) Erdoğan: En Az Üç Çocuk Doğurun. *Hürriyet*, 7 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-en-az-uc-cocuk-dogurun-8401981 (Erişim tarihi: 16 Şubat 2022).

de Onís, K. M. (2012) 'Looking both ways': Metaphor and the Rhetorical Alignment of Intersectional Climate Justice and Reproductive Justice Concerns. *Environmental Communication: A Journal of Nature and Culture,* 6(3): 308-27.

Demircioğlu Göknar, M. (2015) *Achieving Procreation: Childlessness and IVF in Turkey.* New York & Oxford: Berghahn Books

Donovan, J. (2009) *Feminist Teori*. İstanbul: İletişim.

Dörtkardeş, İ. (2015) Diyanetten Fetva: Taşıyıcı Annelik Yöntemi Zina Unsurları Taşır. *Hürriyet*, 22 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanetten-fetva-tasiyici-annelik-yontemi-zina-unsurlari-tasir-28520975 (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Dünya Sağlık Örgütü (2015) *Sezaryen Doğum Hızları ile ilgili DSÖ Açıklaması.* [çevrimiçi] Erişim adresi: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/161442/WHO_RHR_15.02_tur.pdf;jsessionid=69D7D46ED10890F05F4C81FE0E4FDD14?sequence=11 (Erişim tarihi: 18 Şubat 2021).

DW Türkçe (2019) 'Çocuklar Ölmesin' Diyen Ayşe Öğretmen Sözlerinin Arkasında. *DW Türkçe*, 18 Nisan [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.dw.com/tr/çocuklar-ölmesin-diyen-ayşe-öğretmen-sözlerinin-arkasında/a-48394050 (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Erkmen, S. (2020) *Türkiye'de Kürtaj: AKP ve Biyopolitika*. İstanbul: İletişim.

Erten, N. (2020) 'Sezaryen ile İkiden Fazla Olmaz': Türkiye'de Pronatalizm ve Etnisite Kesişiminde Sezaryen. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar,* 41: 131-43.

Fixmer-Oraiz, N. & Yam, S. Y. S. (2021) Queer(ing) Reproductive Justice. *Oxford Research Encyclopedia of Communication,* [çevrimiçi] Erişim adresi: https://oxfordre.com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-1195?print=pdf (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Gedik, E. (2009) Savaşın Geride Bıraktıkları: Anneler. *Amargi,* 15: 28-30.

Gürtin, Z. (2016) Patriarchal Pronatalism: Islam, Secularism and The Conjugal Confines of Turkey's IVF Boom. *Reproductive BioMedicine and Society Online,* 2: 39-46.

Gürtin, Z. (2011) Banning Reproductive Travel: Turkey's ART Legislation and Third-PartyAssisted Reproduction. *Reproductive BioMedicine Online,* 23: 555–64.

Habertürk (2012) 3 Az, 5 Çocuk Yapın. *Habertürk*, 15 Eylül [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.haberturk.com/dunya/haber/776812-3-az-5-cocuk-yapin (Erişim tarihi: 16 Şubat 2022).

Hoover, E. (2018) Environmental Reproductive Justice: Intersections in an American Indian Community Impacted by Environmental Contamination. *Environmental Sociology,* 4(1): 8-21.

Hürriyet (2012) Her Kürtaj Bir Cinayettir. *Hürriyet,* 26 Mayıs [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.hurriyet.com.tr/gundem/her-kurtaj-bir-cinayettir-20632631 (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

İnal, A. & Çalık Göçümlü, B. (2020) Sağlık Bakanı Koca: 2020 Yılında Güçlü Bir Doğum Eylem Planı'nı Devreye Sokacağız. *AA Haber*, 1 Ocak [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/saglik/saglik-bakani-koca-2020-yilinda-guclu-bir-dogum-eylem-planini-devreye-sokacagiz/1689079 (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

İş, S. M. (2014) Aile ve Ebeveynliğe Queer Yaklaşım: Lezbiyen, Biseksüel, Trans ve Queer Ebeveynlerin Deneyimleri. Dufner, U. & Sevim, S. haz. *Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün Mü?* içinde. İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği:158-63.

Kandiyoti, D. (2015) The Gender Wars in Turkey: A Litmus Test of Democracy? *Open Democracy*, 30 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.opendemocracy.net/5050/deniz-kandiyoti/gender-wars-in-turkey-litmus-test-of-democracy (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Kandiyoti, D. (2020) Salgın, Modern Kadının Yaşadığı İllüzyonu Yıktı Geçti. *Gazete Duvar*, 30 Nisan [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/04/30/deniz-kandiyoti-salgin-modern-kadinin-yasadigi-illuzyonu-yikti-gecti (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Karaca Bozkurt, Ö. (2011) Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı'nın Türkiye'de Uygulanan Sağlık Politikalarına Yansımalarının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İncelenmesi. Uzmanlık Tezi. Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

Karakaş, B. (2019) Türkiye'de Kürtaj Hizmeti: Fiilen Yasak. *DW Türkçe*, 18 Ocak [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-k%C3%BCrtaj-hizmeti-fiilen-yasak/a-47130847 (Erişim tarihi: 16 Şubat 2022).

KEİG (2015) *Haneiçi Karşılıksız Emek Nedir?* [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.keig.org/haneici-karsiliksiz-emek-nedir-nisan-2015/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

KEİG (2017) *Çocuk Bakımı Devlet Eliyle Kadınlara Yüklenemez!* 6 Ocak [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.keig.org/cocuk-bakimi-devlet-eliyle-kadinlara-yuklenemez/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Kılıç, A. & Göçmen, İ. (2018) Fate, Morals and Rational Calculations: Freezing Eggs for Non-medical Reasons in Turkey. *Social Science & Medicine,* 203: 19-27.

Kılıçtepe, Ş. (2019) Reproductive Technologies, Pronatalism and Ethnicity: An Ethnography of Situated Reproduction in Turkey. Doktora Tezi. Indiana University.

Kılıçtepe, Ş. (2021a) Devlet Tarafından Düzenlenen Üremeye Yardımcı Teknolojilerin Kullanımı ve Demografik Süreç. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi,* 24(1): 180-215.

Kılıçtepe, Ş. (2021b) Feeling like a 'Misfit': Kurdish Women's Entangled Reproductive Experiences in Turkey. Alkan, H., Dayı, A., Topcu, S. & Yarar, B. haz. *The Politics of the Female Body in Contemporary Turkey: Reproduction, Maternity, Sexuality* içinde. Londra: I.B. Tauris: 85-100.

KSDM (2015) *Kadın Sığınakları ve Da(ya)nışma Merkezleri Kurultayı Bileşen Örgütleri Kamu Hastaneleri Kürtaj Uygulamaları Araştırma Raporu.* [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.morcati.org.tr/attachments/article/371/kamu-hastaneleri-kurtaj-uygulamalari-arastirma-raporu.pdf (Erişim tarihi: 1 Şubat 2022).

Kurtoğlu, A. (2009) Sex Reassignment, Biological Reproduction and Sexual Citizenship in Turkey. *Fe Dergi,* 1(2): 79-88.

Kutluata, Z. (2002) Feminist Kürt Kadın Dergilerinde Doğum Kontrol Tartışmaları. *Toplum Bilim,* 15: 35-9.

Lie, N. & Lykke, N. (2017) *Assisted Reproduction Across Borders: Feminist Perspectives on Normalizations, Disruptions and Transmissions.* New York: Routledge.

MacFarlane, K. A., O'Neil, M. L., Tekdemir, D., Çetin, E., Bilgen, B. & Foster, A. M. (2016) Politics, Policies, Pronatalism, and Practice: Availability and Accessibility of Abortion and Reproductive Health Services in Turkey. *Reproductive Health Matters,* 24(48): 62–70.

Martin, E. (2001) *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston: Beacon Press.

Mert, A. E. (2020) COVID-19 Salgını Sürecinde Farklı Yönleriyle Kadınların Durumu. *KOÇ-KAM*, 30 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: https://kockam.ku.edu.tr/covid-19-salgini-surecinde-farkli-yonleriyle-kadinlarin-durumu-asli-e-mert/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Milliyet (2005) Başka Spermle Tüp Bebek Zinaya Girer. *Milliyet,*14 Şubat [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.milliyet.com.tr/gundem/baska-spermle-tup-bebek-zinaya-girer-251345 (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Morgül, K., Savaşkan, O. & Mutlu, B. (2021) *İstanbul'daki Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Algı ve Tutumlar: Partizanlık, Yabancı Karşıtlığı, Tehdit Algıları ve Sosyal Temas Araştırması.* İstanbul: TÜSES.

Mutlu, B. (2018) Gizleyerek Aile Olmak: Yurtdışında Yasaklı Biyoteknolojilerle Çare Arayışları. *Toplum ve Bilim,* 144: 161-93.

Mutlu, B. & Saluk, S. (2020) Türkiye'de Üreme Sağlığı ve Kürtaj Tartışmaları. Saylıgil, F. & Berber, N. haz. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm* içinde. İstanbul: İletişim: 411-21.

Mutlu, B. (2021) Crafting Moral Agency in Transnational Egg Donation: The Case of Turkish Egg Donors. Alkan, H., Dayı, A., Topcu, S. & Yarar, B. haz. *The Politics of The Female Body in Contemporary Turkey: Reproduction, Maternity, Sexuality* içinde. Londra: I.B. Tauris: 43-62.

NTV (2009) Taş Atan Çocuklar için 23 Yıl Hapis Talebi. *NTV*, 12 Mayıs [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.ntv.com.tr/turkiye/tas-atan-cocuklar-icin-23-yil-hapis-talebi,OYHYuOEcX0SiMteJe9mRTA (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Olivera, K. (2018) Immigration is a Reproductive Justice Issue. *International Women's Health Coalition,* 3 Ağustos [çevrimiçi] Erişim adresi: https://iwhc.org/2018/08/immigration-is-a-reproductive-justice-issue/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

O'Neil, M.L., Aldanmaz, B., Quirant Quiles, R.M. ve Kılınç, F.R. (2016) *Yasal Ancak Ulaşılabilir Değil: Türkiye'deki Devlet Hastanelerinde Kürtaj Hizmetleri.* [çevrimiçi] Erişim adresi: https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/docs/2020-12/kurtaj-hizmetleri-raporu.pdf (Erişim tarihi: 1 Şubat 2022).

O'Neil, M.L., Altuntaş, D. ve Keskin, A.Ş. (2020) *Türkiye'deki Kamu Hastanelerinde: Kürtaj Hizmetleri Araştırması Raporu.* [çevrimiçi] Erişim adresi: https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/docs/2020-12/2020-kurtaj-arastirmasi-raporu.pdf (Erişim tarihi: 1 Şubat 2022).

Özyeğin, G. (1996) The View From Downstairs: Place and Stigma in the Lives of Caretakers & Wives. Komut, E. haz. *Housing Question of the Others* içinde. Ankara: Chamber of Architects of Turkey: 140-55.

Polat, N. (2020) Negotiating Masculinities: Reproductive Technologies, Biosocial Exclusion and Men's Engagements in Turkey. *NORMA,* 15(3-4): 267-82.

Radikal (2013) Başbakan Erdoğan: Biz Birkaç Çapulcunun Yaptıklarını Yapmayız. *Radikal*, 9 Haziran [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.radikal.com.tr/politika/basbakan-erdogan-biz-birkac-capulcunun-yaptiklarini-yapmayiz-1136875/ (Erişim tarihi: 15 Şubat 2022).

Radikal (2012) Erdoğan: Sezaryene Karşıyım, Kürtaj Cinayettir. *Radikal*, 25 Mayıs [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan-sezaryene-karsiyim-kurtaj-cinayettir-1089120/ (Erişim tarihi: 18 Şubat 2022).

Roberts, D. (1997) *Killing the Black Body: Race, Reproduction, and The Meaning of Liberty.* New York: Vintage Books.

Roberts, D. (2012) Prison, Foster Care, and the Systemic Punishment of Black Mothers. *UCLA Law Review,* 59: 1474-500.

Roberts, D. (2015) Reproductive Justice, Not Just Rights. *Dissent,* [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.dissentmagazine.org/article/reproductive-justice-not-just-rights (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Ross, L. (2006) Understanding Reproductive Justice: Transforming the Pro-Choice Movement. *Off Our Backs,* 36(4): 14-9.

Ross, L. J. & Solinger, R. (2017) *Reproductive Justice: An Introduction*. California: University of California Press.

Rûdaw (2017) Erdoğan'ın Avrupalı Türklerden 5 Çocuk Talebi. *Rûdaw*, 17 Mart [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/170320171-amp (Erişim tarihi: 16 Şubat 2022).

Saluk, S. (2014) Üreme Politikaları Üzerine Bazı Notlar: Sağlıkta Dönüşüm Programı, Aile Hekimliği ve Gebliz Sistemi. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar,* 24: 23–38.

Saluk, S. (2018) Doğumu/Doğurganlığı Teşvik Eden Politikalara Dair Notlar. *Çatlak Zemin*, 21 Haziran [çevrimiçi] Erişim adresi: https://catlakzemin.com/dogumu-dogurganligi-tesvik-eden-politikalara-dair-notlar/ (Erişim tarihi: 21 Aralık 202).

Saluk, S. (2021) Datafied Pregnancies: Health Information Technologies and Reproductive Governance in Turkey. *Medical Anthropology Quarterly*. https://doi.org/10.1111/maq.12675

Searcy, J. J. (2020) Birth in Post-Apartheid South Africa: Care, Disease, Violence and Race Doktora Tezi. Indiana University.

Silliman, J., Fried M. G., Ross, L. & Gutierrez E. R. (2004) *Undivided Rights: Women of Color Organize for Reproductive Justice.* Cambridge, MA: South End Press.

Smietana, M., Thompson, C. & Twine, F. W. (2018) Making and Breaking Families – Reading Queer Reproductions, Stratified Reproduction and Reproductive Justice Together. *Reproductive Biomedicine & Society Online,* 7: 112-30.

Şentürk, B. (2009) Bizim Çocuklarımız Neden Polise Taş Atmıyor? *Amargi,* 15: 31.

Terzioğlu, A. (2018) The Banality of Evil and the Normalization of the Discriminatory Discourses against Syrians in Turkey. *Anthropology of the Contemporary Middle East and Central Eurasia,* 4(2): 34-47.

Topçu, Z. (2021) Banning Caesareans or Selling 'Choice'?: The Paradoxical Regulation of Caesarean Section. Alkan, H., Dayı, A., Topcu, S. & Yarar, B. haz. *The Politics of The Female Body in Contemporary Turkey: Reproduction, Maternity, Sexuality* içinde. Londra: I.B. Tauris: 103-26.

Tuna, B. & Ekin, S. (2013) Gezi'de 'Anne' Zinciri. *Hürriyet*, 14 Haziran [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gezi-de-anne-zinciri-23502040 (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

TÜİK (2018) *The Ten Provinces With the Highest and Lowest Total Fertility Rates, 2017.* [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24647 (Erişim tarihi: 23 Ekim, 2018)

TÜİK (2019) *Türkiye'de Aile İstatistikleri: Çocuk Bakımı.* [çevrimiçi] Erişim adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21869 (Erişim tarihi: 23 Aralık, 2021).

TÜRK-İŞ (2021) *Aralık 2021 Açlık ve Yoksulluk Sınırı*. [çevrimiçi] Erişim adresi:https://www.turkis.org.tr/aralik-2021-aclik-ve-yoksulluk-siniri/ (Erişim tarihi: 20 Şubat, 2022).

Utku Bila, S. (2013) Declining Turkish Birth Rates Alarm Erdogan. *Al-Monitor: The Pulse of Middle East*, 4 Şubat [çevrimiçi] Erişim adresi: https://www.al-

monitor.com/pulse/originals/2013/02/turkey-erdogan-pushes-family-planning-three-kid-policy.html (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).

Yaman, M. (2020) Karşılıksız Ev içi Emek: Teorik ve Politik Tartışmaların İzini Sürmek. Saylıgil, F. & Berber, N. haz. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm* içinde. İstanbul: İletişim: 602-12.

Yardımcı, S. & Bezmez, D. (2008) Bir Vatandaşlık Hakkı Olarak Sakat Hakları ve Sakat Hareketi. *Birikim,* 29 Aralık [çevrimiçi] Erişim adresi: https://birikimdergisi.com/guncel/697/bir-vatandaslik-hakki-olarak-sakat-haklari-ve-sakat-hareketi (Erişim tarihi: 21 Aralık 2021).